

VITENSKAPELIG

Opplysning eller lampefeber?

Bruk av projektor i fire norske menigheter

JAN TERJE CHRISTOFFERSEN
FØRSTELEKTOR (MF)
jtchristoffersen@gmail.com

TOLLEF THORSNES
DOSENT (HSN)
tollef.thorsnes@usn.no

Sammendrag (abstract):

Projektor og lerret blir stadig vanligere i norske menigheter. Det gjør noe med gudstjenesten. Lysbildene strukturerer forløpet, styrer deltakelsen og former rommet. "The media is the message," heter det hos Marshall McLuhan. Artikkelforfatterne spør derfor: På hvilken måte påvirker bruken av projiserte bilder den samlede meningsskapingen i kirkerom og gudstjenesteliv?

Forfatterne har observert gudstjenester i fire utvalgte menigheter med lang erfaring med bruk av projektor. De har også intervjuet sentrale deltakere og kartlagt projektorbruken i bispedømmet som helhet. De kvalitative undersøkelsene baseres seg på en multimodal analyse av gudstjenesten som meningsskapende handling. Motivasjonen for å ta i bruk den digitale teknologien er gjennomgående å styrke forsamlingens deltakelse i gudstjenesten. Undersøkelsen røper imidlertid en sterk tro på teknologiens muligheter og mindre syn for dens begrensninger. Der gudstjenestereformen framholder betydningen av at alle sanser stimuleres i gudstjenesten, synes projektorbildene å representere en sanselig forflating. Faren for lampefeber er reell.

Teknologi i gudstjenesten

Vi ser det stadig oftere. Idet vi trer inn i kirkerommet, møter vi store flater med tekst og bilde projisert mot veggen eller mot lerreter fremme i kirken. "Velkommen til gudstjeneste," står det gjerne, og underveis i gudstjenesten er det mot lysbildene der framme vi må vende oppmerksomheten for å delta. Lysbildene strukturerer forløpet, styrer deltakelsen og former rommet. Gudstjenesten er i endring.

Denne artikkelen handler om hva ny teknologi gjør med gudstjenesten. Tilsvarende endringer har skjedd før. Boktrykkerkunsten på 1500-tallet, papirmaskinen på 1800-tallet, lydteknologien på 1900-tallet, kopimaskinene og den digita-

le revolusjonen i vår tid har alt sammen endret måten vi har tilrettelagt våre gudstjenester og etablert fellesskap. "The media is the message," har medieteoritikerer Marshall Mc Luhan lært oss.¹ Vi skaper ny teknologi, så nyskaper teknologien oss. Akkurat nå trenger vi mer kunnskap om hva den digitale billedrevolusjonen gjør med våre gudstjenester. Vi spør derfor: På hvilken måte påvirker bruken av projiserte bilder den samlede meningsskapingen i kirkerom og gudstjenesteliv?

Materiale, metode og problemstilling

Artikkelen er forankret i observasjoner av fire gudstjenester hvor projektor erstatter salmebok

og menighetsagende gjennom hele gudstjenesten. Gudstjenestene var folkekirkegudstjenester i ulike menigheter innenfor samme bispedømme. To av gudstjenestene fant sted i historiske kirkerom med vernestatus, mens de to andre ble feiret i moderne kirker uten særskilt vern. I de historiske kirkene ble lysbildene projisert på lerret på hver side av alter og altertavle. I de moderne kirkene var kun én projektor i bruk i hver av kirkene, vist på lerret i den ene kirken og direkte på veggen i den andre. I to av menighetene (én historisk og én moderne) ble projektoren også brukt under prekenen til henholdsvis bilder og film. Samlet mener vi de fire observerte gudstjenestene gir et representativt bilde av hvordan projektor blir brukt i gudstjenester i Den norske kirke anno 2017. Observasjonene er supplert av fokusgruppeintervjuer med sentrale medarbeidere i hver av de fire menighetene. Intervjuene er tatt opp og transkribert. I denne kvalitative undersøkelsen har vi ved bearbeidingen av data tillagt de ulike metodene lik vekt. Vi har også foretatt en kartlegging av projektorbruken i hele bispedømmet som støtte for dataene for øvrig.

Vi som skriver dette, har vært tilknyttet ulike utdanningsinstitusjoner og har ulik fagkrets. En av oss er førstelektor i liturgikk og har i flere år vært med å utdanne prester. Den andre er do-sent i kunst og håndverk, underviser lærerstudenter og er selv utøvende kunstner, ofte med kirkerommet som arena. Måten projektor og lysbilder samhandler med rommet, interesserer oss derfor begge. Vi er ikke nøytrale. Vi er begge medlemmer av Den norske kirke med stort engasjement for hva som er god og mindre god gudstjenestelig og estetisk praksis. Det er også et premiss for denne typen av observasjonsstudier at vi selv er en del av de praksisene vi studerer. Vi sang med på salmene, fremsa bønnene og deltok i nattverdmåltidet. Våre egne erfaringer, følelser og tanker underveis i forløpet er også en del av metoden og materialet. Heri ligger verdien å være to som observerer, to med ulike bakgrunn og faglighet, som også kan sammenholde observasjonene med intervjuene hvor aktørene selv får komme til orde.

Observasjonene er et stykke empirisk forskning forankret i etnografien.² Vi ser på gudstjenesten i en sosial kontekst med bestemte men-

nesker på en bestemt tid og et bestemt sted. Dette kan vi innhente kunnskap om og beskrive.

For å forstå hvordan bruken av projektor påvirker gudstjenesten, trenger vi imidlertid et mer spesialisert verktøysett. Vi vil hente opp teorier med utspring i kommunikasjonsvitenskapen. Vi tar utgangspunkt i kommunikasjon forstått som språk i bruk, snarere enn språk som system (Se nedenfor). Mens teologien ofte nokså ensidig har studert ordene som følger gudstjenesten, forstår vi gudstjenesten som en flerspråklig hendelse. Gudstjenestene har mange tekster hvor både ord, musikk, handlinger, bilder og rom inngår. Det er bruken av disse, og hvordan de mange tekstene spiller sammen, vi vil undersøke.

En tjenlig måte å analysere denne flerspråkligheten ved gudstjenesten er å forstå gudstjenesten som en *multimodal hendelse*.³ Begrepet multimodalitet viser ganske enkelt til at vi uttrykker oss på *mange måter* når vi kommuniserer, og at vi må se de ulike uttrykksmåtene sammen for å danne oss et inntrykk av hva som faktisk formidles. Selv om vi har uttrykt oss multimodalt til alle tider, var det nettopp framveksten av de nye digitale mediene på 1990-tallet som tydeliggjorde behovet for å se de mangfoldige uttrykksmåtene sammen. De siste 20 årene har forskningen på dette feltet ikke bare endret pedagogikken og synet på læring, men gitt impulser også på en rekke andre områder, blant annet for synet på gudstjenesten. Her har ikke minst Gunnfrid Ljones Øierud gitt viktige bidrag. Bruk av projektor i gudstjenesten er imidlertid i mindre grad undersøkt,⁴ selv om det altså var den digitale revolusjonen som i sin tid bidro til å utvikle nettopp denne særlige utmyntingen av språkvitenskapen. Vi ønsker å finne ut av hva de digitale bildene gjør med kirkerommet og våre analoge kroppar i rammen av en gudstjeneste. Hvordan former projektorbildene gudstjenesten, og hva slags meningsskaping legger den nye teknologien til rette for?

Framstillingen videre er delt i fire. Først vil vi gi en noe fylldigere presentasjon av multimodalitet som teoretisk grunnlag. På bakgrunn av dette vil vi analysere fire bruksområder av projektor i gudstjenesten med bakgrunn i våre observasjoner, sammen med en innledende be-

skrivelse av handlingsrammen for observasjonene. I den avsluttende oppsummeringen gir vi innspill til den videre forvaltningen av projektorbruken i Den norske kirke.

2. Gudstjenesten som multimodal handling

2.1 Å studere gudstjenesten

Gudstjenesten er blitt studert på en rekke måter gjennom tidene. I oldkirken finner vi teologiske utlegninger om gudstjenesten i prekerer og dåpsundervisning. Fra middelalderen er messeforklaringene en viktig kilde, ved siden av teologiske utredninger av sentrale læremessige spørsmål. Ved framveksten av de moderne universitetene på 1800-tallet ble gudstjenesten i betydelig grad gjort til gjenstand for historiske undersøkelser.⁵ Slike historiske studier ble så på 1900-tallet, i økumenikkens ånd, lagt til grunn for arbeidet med å finne fram til felles ordningsmessige strukturer på tvers av kirkesamfunnene. Gudstjenestereformen i Den norske kirke på 2000-tallet bærer tydelige spor av disse økumeniske fornyelsesbestrebelsene.

Alt dette er viktige og verdifulle måter å forstå betydningen av den kristne gudstjenesten. Vår tilnærming følger av det som gjerne omtales som den empiriske vendingen i teologien. Dette har de senere årene også endret måten gudstjenesten er blitt studert på (Hellemo 2014). Et ferskt bidrag i denne sammenhengen er boken "Gudstjenester med konfirmanter", der en rekke forskere med praktisk-teologisk kompetanse har foretatt en dybdestudie av det forfatterne kaller tre "typiske" gudstjenester i Den norske kirke (Tveito Johnsen (red.) 2017). Dette forskningsbidraget preges av teoretisk flerstemmighet hvor også kommunikasjonsteori og gudstjenesten som multimodal meningsskaping inngår (2017: 161). Vår undersøkelse er en fortsettelse av en slik kommunikasjonsteoretisk tilnærming til gudstjenesten, med bruken av projektor og lerret som særlig fokusområde.

2.2 Multimodalitet som språk i bruk

De sosialsemiotiske multimodalitetsteoriene⁶ springer ut av arbeidet til den britiske språkviteren Michael Halliday (1925–). Halliday undersøker altså språk i bruk mer enn språk som sys-

tem. Han har vært opptatt av at kommunikasjonen alltid skjer i konkrete sosiale situasjoner, og at vi må være oppmerksomme på hele dette sosiale samspillet for å kunne si noe om hva slags mening kommunikasjonen åpner for.

Halliday har selv for det meste vært opptatt av ord og tale. Mot slutten av 1980-tallet utviklet Hallidays elever språkteoriene videre til å omfatte også andre semiotiske uttrykk. Sentrale skikkelser her var Gunther Kress, Theo Van Leeuwen og Sigrid Norris.

Språkteoretisk går denne tilnærmingen tilbake til Charles Sanders Peirce (1839–1914) som nettopp var opptatt av språk i bruk (parole), til forskjell fra Ferdinand de Saussure (1857–1913) som interesserte seg for språket som system (langue). For Peirce er fortolkeren en sentral aktør i kommunikasjonen. Meningen er forankret i hva som blir oppfattet. Tekst og kontekst hører sammen. Meningen er derfor alltid lokal, konkret og grunnleggende subjektiv.

Denne subjektiviteten må likevel ikke forveksles med vilkårlighet slik at alle fortolkninger er like gyldige og dermed likegyldige. Også erfart mening må finne sin begrunnelse i helheten. Vi vil i den påfølgende analysen løfte fram tre aspekter som er styrende for den samlende meningsskapingen i gudstjenesten som hendelse: 1) *Representasjon*: Hvordan språket forholder seg og konstruerer virkelighet, 2) *Interaksjon*: Hvordan språket skaper og opprettholder roller og relasjoner mellom mennesker, 3) *Komposisjon*: Hvordan språket bidrar til å uttrykke sammenheng (koherens). Vi kommer nærmere inn på hver av disse i analysen. Det vi kaller *mening*, uttrykker altså kvaliteten ved disse tre funksjonene ved språket. Språk skal knytte oss til virkeligheten, til hverandre og skape sammenheng. Det er dette potensialet for mening som de sosialsemiotiske multimodalitetsteoriene retter oppmerksomheten mot.

2.3 Multimodalitet som analyseverktøy

Det handler altså om gudstjeneste som kommunikasjon, som dialog. Hva vi gjør, og hva vi sier, må formes med deltakerne i tankene, gjerne kalt impliserte deltakere eller modelldeltakere (Tveito Johnsen 2017: 161). Dette innebærer blant annet å holde *intensjonen* med gudstjenes-

ten og *resepsjonen* sammen. Hva som kommer til uttrykk, må forstås i lys av hva som blir oppfattet. Denne sammenvevingen av *produksjonsaspektet* (her: De som planlegger og leder gudstjenesten) og *resepsjonsaspektet* (her: De som deltar i gudstjenesten) er altså sentral. Slik spiller de som planlegger og leder gudstjenesten, en nøkkelrolle. I sitt ansvar for å sette de ulike uttrykksmåtene sammen til et hele inntar de rollen som *retor* for gudstjenesten. De er talekunstnere (retorikere) som på ny og på ny øver seg i å utvikle og forbedre gudstjenesten som møtested mellom mennesker, og mellom mennesker og Gud.

Kommunikasjonen er imidlertid ikke bare dialogisk. Den er ved dette også *kontekstuell*. Halliday bruker begrepet sosial kontekst, med kulturkontekst og situasjonskontekst som tilhørende underkategorier (Halliday: 1978 / Hitching, Nilssen, Veum: 2011). Gudstjenesten feires alltid lokalt, på et konkret sted, til en konkret tid og ved en konkret anledning. Det er situasjonskonteksten. Kulturkonteksten er forestillinger, normer, handlingsmønstre og uttrykksmåter i kulturen omkring. Både situasjons- og kulturkonteksten har et meningspotensial for den kommunikasjonen som gudstjenestelederen som retor forbereder. Fokus er her på de delene av konteksten, som gudstjenestelederen og kommunikasjonsdeltakerne med rimelighet er seg bevisst. Denne erkjente delen av konteksten kalles i denne teoribygningen for *handlingsrammen*. For retor gjelder det å kartlegge og analysere hvilke deler av og på hvilke måter den sosiale konteksten kan bringes inn i det kommunikative samspillet. Bevisst bruk av den sosiale konteksten åpner for dialog og gir grunnlag for mening.

Det multimodale uttrykket er altså mangfoldig, sammensatt og komplekst. Hver uttrykksform har sitt meningspotensial. Det er gudstjenestelederens oppgave å bidra til at de meningskapende ressursene i hver enkelt modalitet samspiller med de andre og forløser en større meningsfylde enn hver av modalitetene evner alene. Det er altså avgjørende å ha øye for hvordan modalitetene virker sammen, og hva som kommer i fokus. Hva som oppleves som den mest framtrepende modaliteten (salient modality), og hva som kommer i bakgrunnen, er avhengig både av valg retor gjør, hva vi er opplært

til, og av tilfeldige hendelser. Om presten snubler, kan det få større betydning for helheten enn mye av det som er planlagt. På den annen side vil en godt sammensatt helhet tåle bedre uforutsette hendelser enn en gudstjeneste hvor den sammenbindende helheten er vanskelig å få øye på.

En som har jobbet mye med hvordan de ulike modaliteter forholder seg til hverandre og til helheten, er Sigrid Norris (Norris 2015). Hun systematiserer dette med kategoriene *higher level action*, *lower level action* og *frozen action*. Det høyeste nivået er her gudstjenesten i seg selv. Innenfor gudstjenesten som helhet finnes det mange hendelser på lavere nivå: Skriflesninger, musikk, prosesjoner, presten som snubler osv. Alter, altertavle og prekestol er på sin side eksempler på det Sigrid Norris kaller "frosne handlinger". Hva som i praksis får vår oppmerksomhet, handler om hvilken *vekt* de ulike modalitetene har i forhold til det høyere nivået (gudstjenesten som helhet). Også graden av *intensitet* og *kompleksitet* bidrar til å gjøre noe til en framtrepende modalitet.

De ulike modalitetene påvirker oss derfor ikke på samme måte. Musikk er eksempel på en høyintensitetsmodalitet. Musikken strukturerer tiden og kan vanskelig stenges ute. Et alterbilde som alltid har vært der, vil på den annen side ofte ha lavere intensitet enn for eksempel nye og levende bilder fra en lyssterk projektor. Disse kjennetegnene ved de enkelte uttrykksmåtene må retor kjenne og ta hensyn til når gudstjenesten forberedes. I dialog med gudstjenestens implisitte gudstjenestedeltakere utfordres de som planlegger gudstjenesten, til å sette sammen gudstjenestens mange uttrykksmåter slik at dialogen fremmes, og mening skapes. Hva som faktisk kommuniseres, og hvordan dette skjer, kan undersøkes ved observasjoner.

3. Handlingsramme

Det var med denne teoribygningen som grunnlag vi oppsøkte fire menigheter i Den norske kirke vinteren og våren 2017. Via vår egen kartlegging visste vi at de aktuelle menighetene hadde lang erfaring med projektor, og vi var nysgjerrige på hvordan projektoren som en ny og framtrepende modalitet fungerte innenfor gudstje-

nesten som helhet.

Handlingsrammen er altså den delen av situasjons- og kulturkonteksten, som de som har forberedt gudstjenesten, kan forventes å ha oversikt over. Kirkesamfunnets historie og selvforståelse er en del av dette. En sentral del av handlingsrammen er også kirkens plass i lokalsamfunnet, kirkehuset og gudstjenesterommet, kirkens gudstjenesteordning, samt tekster og tradisjoner knyttet til den aktuelle dagen i kirkeåret. Ikke minst utgjør de frammøtte selv en vesentlig del av handlingsrammen.

I norsk kirkevirkelighet er kirken som sosial størrelse gjerne blitt beskrevet med ordparet *folkekirke* og *trofelleskap* (Hegstad 2009 m.fl.). "Gudstjenester med konfirmanter" reiser spørsmålet om denne beskrivelsen snarere virker analytisk lukkende enn åpnende, og lanserer i stedet en matrise av begreper som kan hjelpe oss å se kirkesosiologien med nye briller (Tveito Johnsen 2017: 23). Vi deler langt på vei denne reservasjonen, men har ikke anledning til å ta diskusjonen opp i noe særlig omfang her.

Kategoriene *folkekirke*, *foreningskirke* og *katedralkirke*, som Anne Haugland Balsnes og Hallvard Mosdøl bruker, er en variant av Hegstads begreper (Balsnes og Mosdøl 2016)⁷, som heller ikke er så langt unna det vi finner hos Tveito Johnsen. Sjelden framstår imidlertid slike typologier i rene utgaver, og ritualiserte roller og mer uformelle relasjoner vil til enhver tid måtte forhandles ut fra egenarten på det enkelte sted og den enkelte sammenheng. Gudstjenestefeiringen inngår i. Liturgikeren Frank Senn foreslår med støtte hos sosialantropologen Mary Douglas at dette er en forhandling mellom det han kaller *grid* og *group* (Senn 1983). *Grid* (struktur) beskriver de ritualiserte og formaliserte rollene som preger det vi gjerne beskriver som folkekirkemenigheten. De mer uformelle relasjonsdannelsene vi assosierer med foreningssliv og arbeidskirke, omtaler Senn som *group* (Senn 1983). Det siste er et typisk kjennetegn ved framveksten av det moderne samfunn, fremholder han. Mennesker som bryter opp fra gamle strukturer, søker ofte sammen i nye, mer vennskapsbaserte relasjoner. Det tradisjonelle bygdesamfunnet og det mer anonymiserte storby-samfunnet ser på sin side ut til å kreve mer struktur,

mer *grid*. Ut av dette vokser det gjerne ulike gudstjenesteideal. Disse historiske overleverte gudstjenesteidealene er representert både i norske menigheter og i vår nye gudstjenesteordning. Visjonen om *en gudstjeneste for alle* (GB 7.9) retter oppmerksomheten mot gudstjenesten som sosial størrelse (group). "Sammen for Guds ansikt" forsøker å balansere de to størrelsene. Både observasjoner og fokusgruppeintervjuer ga gode innspill til hvordan disse størrelsene forhandles, også når det kommer til spørsmålet om å ta i bruk projektor.

Kirken er imidlertid ikke bare et fellesskap, men også et hus. En sentral del av handlingsrammen er huset og rommet liturgien utspiller seg i. Samvirket mellom kirken som fellesskap og kirken som bygningskropp er vevd inn i de lover og regler som er med og bestemmer utformingen av kirkerommet som utgjør gudstjenestens sceniske tekst. Det er nærmere 20 år siden de første projektorene ble installert i norske kirker som erstatning for balloptikon og overheadframvisere. I 2015 ble bruk av AV-utstyr også tatt inn i "Regler for liturgisk inventar og utstyr" (KM 17/15). Der heter det:

§ 20: Dersom AV-utstyr inngår i kirkerommet, skal det integreres på best mulig måte i kirkerommet. Når det benyttes, bør det ikke dekke kunstnerisk utsmykking/altertavle eller ta bort oppmerksomheten fra alterstedet.

Regelverket gir også andre føringer som har betydning for hvordan menighetene bruker kirkerommet. § 5 lyder:

En kirke skal ha ett hovedalter. Alteret bør ha en slik tyngde og verdighet at det fremstår som kirkerommets samlende midtpunkt.

I sum gir dette en idé om de mange elementene som inngår i handlingsrammen for gudstjenestene vi har observert. Vi vil nå se nærmere på projektoren som et verktøy for kommunikasjon og fellesskap.

4. Observasjoner og refleksjoner

Projektor i kirken brukes hovedsakelig på fem måter: 1) Som erstatning for salmeboken, 2) som erstatning for menighetsagenden, 3) som illustrasjonselement i forkynnelsen, 4) til infor-

masjon, 5) som utsmykking. Vi skal nå presentere fire delobservasjoner, én fra hver menighet, som gir eksempler på de fleste av disse bruksområdene. Vi begynner med den første observasjonen og forholdet mellom projektorbildet og alterbildet. Analysen rommer en refleksjon knyttet til de representative og kompositoriske aspektene ved gudstjenesten som kommunikativ handling.

4.1 Billedveggen

Vi gjorde den første observasjonen på Kristi åpenbaringsdag, den første søndagen på nyåret. Rammen var en høymesse med om lag 60 framtøtte, de fleste voksne og noen barn. Kirken er fra midten av 70-tallet, en klassisk flerbrukskirke med aktivitet uken gjennom. Arbeidskirken ble i sin del delfinansiert gjennom salg av det lokale bedehuset som la sin virksomhet til kirken. Det er nærliggende å anta at røttene i det kristne foreningslivet fremdeles preger menighetens gudstjenesteliv.

Selve kirkerommet har et frittstående alterbord med åpen alterring. Arealet er tilnærmet kvadratisk, og førsteinntrykket domineres av møtet med en billedveg som fyller store deler av veggen bak alteret. Veggene ellers er hvitmalt tegl. Projektorbildet sto på da vi satte oss i kirkebenkene. Bildet var projisert direkte på veggen. Dette gjorde at projektorbildet og alterteppet ble lenket sammen og vanskelig lot seg lese uavhengig av hverandre. Projektorbildet var plassert til venstre for alterteppet sett fra benkene. På grunn av lysinnfallet fra et vindu var det ikke noe tilsvarende projektorbilde til høyre for alterteppet.

Altartavler har sitt opphav i høymiddelalderen og representerer et tradisjonelt kjennetegn ved kirker her til lands. Også i moderne kirkebygg med frittstående alter finnes det som regel en eller annen form for utsmykking i nær tilknytning til alterbordet. I kraft av sin størrelse og ofte forseggjorte og kostbare utførelse er hovedfunksjonen med denne utsmykkingen å gi tyngde til det som blir sett på som det fremste tegnet for Guds nærvær i rommet, alteret.

Utenom alterteppet er kirken vi observerte denne januarsøndagen, lite utsmykket. Hensynet til alterteppet er derfor blitt drøftet i menig-

heten, både da projektoren ble anskaffet, og senere. I intervjuet etter gudstjenesten ga kirketjeneren uttrykk for at han vektla å få projektorbildet på linje med alterbildet og lengst mot hjørnet for å få skjermbildet størst mulig uten å overlape alterteppet. Lerret ble i sin tid vurdert, men menigheten konkluderte med at å vise bildet rett på veggen samlet sett var den beste løsningen, ikke minst når projektoren var skrudd av. Hvordan projektorbildet forholdt seg til alterteppet under bruk, ble i liten grad problematisert, slik det framkommer av intervjuet vi gjorde (08.01.17):

Intervjuer: Dere opplever ikke at det er noen konflikt mellom det store alterbildet og disse bildene som skifter ved siden av?

Prest: Jeg har aldri tenkt det.

Vi opplevde det annerledes. Projektorbildene utfordret alterteppets meningspotensial. Skjermbildet skiftet sju ganger i løpet av første salme. Visuelt framsto gudstjenesten som helhet som en mannjevning mellom to dominerende modaliteter som stadig utfordret hverandre. Feltnotatene fra en av oss observatører kommenterer dette slik:

Det overordnede inntrykket var for meg at bildene klippet opp gudstjenestens lineære tidsopplevelse i en rekke små klipp, omtrent som strobelys som kommer og går ... et lys som aldri falt til ro.

Det er mange forhold som er med og bestemmer hvilken vekt en modalitet får. En stor billedveg som har preget rommet over lang tid, og som i tillegg er høyt verdsatt for sine kunstneriske kvaliteter og sitt representative innhold, har i utgangspunktet betydelig utsagnskraft og et stort meningspotensial. I dette rommet og i denne gudstjenesten får også alterteppet, som uttrykk for det Sigrid Norris kaller en "frossen handling", vekt ved at teppet med sin plassering og sitt innhold forholder seg mer eksplisitt til gudstjenesten som helhet (higher lever action) enn tekstene på Power-Pointen. Det at teppet har vært der så lenge og for mange er kjent, og at det framstår langt mindre lyssterkt, gjør imidlertid at projektorbildet med sine hyppige skifter og sitt skarpe lys i praksis gjerne blir den mest

framtreddende modaliteten. Her tenderte projektorbildet til å legge alterbildet i skyggen.

Også om vi hadde sunget den samme inngangssalmen fra salmeboken, ville vi for en stund måttet konsentrere oss om å se på noe annet enn alteret og alterteppet. Likevel var det nettopp nærheten mellom de to nesten like kraftfulle modalitetene, som utfordret deltakelsen. Der hvor salmeboken som modalitet trer tilbake og gir oppmerksomheten fra seg, trekker projektoren som medium oppmerksomheten til seg og tilraner seg et hegemoni på linje med rommets samlende punkt, alteret og alterteppet. Med dette utfordres intensjonen i regelverket for bruk av AV-utstyr i kirken: "Når (AV-utstyret) benyttes, bør det ikke dekke kunstnerisk utsmykking/altertavle eller ta bort oppmerksomheten fra alterstedet." Det var vanskelig å oppleve det annerledes enn at projektorflimmeret gjorde nettopp det.

Noe av årsaken til at det er blitt slik, kan være veiledningen som er gitt i selve Gudstjenesteboken. Her heter det: "Alteret, ikke altertavlen, er det sentrale og samlende punktet i gudstjenesterommet" (GB 6.20). Denne veiledningen gjør intensjonen i "Regler for liturgisk inventar og utstyr" mindre klar. I regelverket understrekes det at alter og alterutsmykking hører sammen. Utsmykkingens oppgave er å gi alteret vekt, og de sto størrelsene må altså holdes sammen. Projektorbilder som forstyrrer alterutsmykkingen, svekker ikke bare meningspotensialet i selve utsmykkingen, men også alteret som utsmykkingen peker mot.

Menigheten vi først besøkte, har lang erfaring med bruk av projektor. Mulighetene som den nye teknologien gir, og målsettingen om å styrke deltakelsen hos særlig uerfarne kirkegjengere har motivert bruken. Det er det relasjonelle som er drivkraften bak det å ta i bruk projektor i gudstjenesten, noe vi erfarte at også gjaldt de andre menighetene vi besøkte. Kirketjeneren, som styrer anlegget, uttrykker det sånn (intervju 08.01.17.):

Du kan komme som en helt ny person, og så kan du delta og se hva som foregår. Dåpsfolk, for eksempel. Jeg syns det er kjempefint at de på den måten får delta.

Utsagnet vitner om et ønske om å flette nykommerne sammen med stammen av faste kirkegjengere ved at også den som ikke er kjent med salmeboken, får hjelp til å finne fram til riktig tekst til riktig tidspunkt. Dette kunne naturligvis vært løst med en enkel agende hvor salmene var trykket, eller at silkestrådene i salmeboken var lagt klar på de rette stedene på forhånd. Når menigheten heller gikk for projektor, gjorde de det fordi de ikke så den samme konflikten mellom skjerm bilde og alter bilde, som vi mente å erfare. Presten mente likevel at han/hun ikke ville ha tatt i bruk projektor i en middelalderkirke, og at konflikten ville være mer påtakelig mellom gammelt og nytt der enn i en moderne kirke. Vår erfaring viste seg å være den motsatte. I et mer minimalistisk rom dominerer projektoren i større grad enn i kirker som er rikt utsmykket. I slike rom kreves det ikke mindre av projektorbildet, men mer. Her kom bilde i konflikt med bilde.

4.2 Kommunikasjon og *communio*

Mens det altså gir mest mening å typologisere den første menigheten som en foreningskirke, beveget vi oss mer i retning av det folkekirkelige i den neste gudstjenesten. Menigheten vi skulle besøke, er trolig bispedømmets mest benyttede kirke til både vigsel, gravferd og dåp. Denne søndagen var det to dåp i gudstjenesten. Disse måtte veves sammen med stammen av faste kirkegjengere. Slik kom *interaksjonsaspektet* i særlig fokus for vår observasjon.

Gudstjenesten fant sted i en sentrumsnær korskirke fra siste halvdel av 1700-tallet. Gudstjenesten ble feiret i. søndag i faste. Søndagens ordinære tekster var satt til side. "Mens resten av landet vil lese om at Jesus blir fristet i ørkenen, kommer vi denne søndagen til å snakke mest om kjærlighet og nestekjærlighet," innledet presten med. Det var en gudstjeneste med inkluderende språk og involverende praksis.

Gudstjenesten fant sted i en rikt utsmykket korskirke i fransk hoffstil (louis-seize). Interiøret speiler et førmoderne øvrighetssamfunn som den lokale menigheten gjennom årene på ulikt vis har forsøkt å dempe virkningen av. Foran de lave skrankene som skiller alterpartiet fra skipet, er det bygget et podium. Her står lesepul-

ten, en lysglobe og en lysbåt. Denne søndagen er det i tillegg rigget til med kortrabulanter, flygel og lydutstyr. Det er to projektorer og to lerretter i rommet. Lerretene er hengt opp under hvert sitt galleri til høyre og venstre for koråpningen. Dette "krysset", hvor aksene møtes, og alt dette befinner seg, framstår nå som rommets fokus.

Det er lagt ned mye arbeid og penger for å få projektorer og lerret til å finne sin plass i rommet som helhet. Få bildeskift, samt avdempet skrifttype og bakgrunn, gjorde "strobe-effekten" mindre påtrengende her enn i den første gudstjenesten. Refleksjonene vi gjorde oss i forlengelse av observasjonen handlet derfor mindre om hva rommet tålte, og mer om hva projektorene gjorde med fellesskapet – *interaksjonen*. Å styrke fellesskapet i gudstjenesten var også en sentral del av motivasjonen for å ta i bruk projektor i første omgang. Presten uttrykte det slik i intervjuet vi foretok (23.03.17):

Når jeg bruker projektor, så opplever jeg at jeg fanger øynene til menigheten mye lettere. Når de kikker opp – på tekster, de kikker opp på salmene, de kikker opp på trosbekjennelsen og fadervår – så får jeg en opplevelse av at det er større deltakelse, lettere å få kontakt.

Det overordnede inntrykket var at presten og den lokale gudstjenestestaben i rollen som retor hadde foretatt en rekke valg for å utligne de strenge strukturene som rommet ellers kommuniserte. En ung gutt med et *avkortet* prosesyonskors gikk først i prosesyonen. Barnekoret sang åpnings sangen i stedet for menigheten. En mor i dåpsfølget sang solo. Det ble gitt mange anledninger til å klappe for både sangere og dåpsbarn, og presten bidro til å utviske sin rituelle lederrolle ved selv å være med i det lille orkesteret som kompet barnekoret. Enkle salmer skulle sikre at mange sang med. "Velkommen til gudstjeneste for små og store" annonserte projektorene da vi kom til kirken denne formiddagen. Resten av gudstjenesten kunne leses som en virkeliggjøring av denne relasjonelle bestemmelsen av gudstjenesten. Utjevnedes deltakerroller, *group*, hadde til hensikt å kompensere for et rom og en bunadskledd forsamling med mye *grid*. Mange kom til orde i denne gudstjenesten, kanskje med unntak av rommet selv.

Kirken som folk og kirken som hus lot seg tilsynelatende ikke forene.

Med den høye tilstrømmingen av mennesker som søker til kirken for kirkelige handlinger, er det nærliggende å tro at selve kirkerommet representerer et av menighetens største aktivum. Fra et teologisk og maktpolitisk ståsted kan imidlertid historiske kirkerom skape utfordringer ettersom de som *frozen actions* ofte målbærer en annen teologi og andre relasjonelle strukturer enn hva kirken i dag identifiserer seg med. Martin Modeus uttrykker det slik:

Kyrkorummet är dock mer problematisk, eftersom det är en fast fysisk konstruktion som verkar starkt på ritens strukturnivå. Man behöver ibland arbeta mot rummets intentioner, eller rättare sagt utnyttja rummets legitimering på ett annat sätt än vad som ursprungligen var tänkt. (Modeus 2005: 262)

Strategien i denne gudstjenesten var i stor grad å la være å forholde seg til hva rommet formidlet. Med unntak av forbønnen som presten ledet fra alteret, foregikk alt fra det lille podiet foran korskillet. De lyssterke lerretene fungerte som en visuell grense i forhold til korpartiet bakfor. At brød og vin sto framme på alteret uten at det var nattverd, skapte usikkerhet om hvilken vekt alteret som gudstjenestens sentrale modalitet hadde. Lest retorisk framsto Guds nærvær her primært som en mellommenneskelig kvalitet.

Kirkerommet kommuniserer også når det blir oversett, men da for å protestere. Her bidro to lyssterke projektorer og to lerret til at det som er tungt ble lett, og at det lette og sekundære ble gudstjenestens framtrepende modaliteter. Den lokale presten reflekterte videre over dette mot slutten av intervjuet (23.03.17):

Det er jo litt mer tilbake til det vi har vokst opp med og lært i studiet, vi som har vært mye inni kirken, dette med alterets plassering og betydning i kirkerommet. Og det er klart at jo mer av liturgien som foregår i dialogform nært folk og midt i kirken, så mister du noe av den effekten. Det blir veldig fort presten som blir Gud, og som snakker liksom på Guds vegne. / ... / Det har skjedd noe med folks avstand til det hellige og til Gud, som gjør at det blir mer viktig for dem å ha en person der imellom, som er synlig. Men vi mister noe ved det.

Det er likhetspunkter mellom det vi observerte denne søndagen, og det vi gjenfinner i boken "Gudstjenester for konfirmanter". Strategien presten redegjør for i intervjuet minner om det Elisabeth Tveito Johnsen kaller *stillasbygging*/*"scaffolding"* (2017: 66).⁸ Prosjektorbruken og ignoreringen av rommets akser og strukturer var motivert av en forestilling om at folk flest ellers ikke ville makte å orientere seg i mengden av modaliteter som en rituell gudstjeneste og et rikt utsmykket kirkerom representerer. Liturgi og kirkerom lar seg bare kode av eksperter! Det er et ubesvart spørsmål om det virkelig er slik, men her fører den nokså gjennomgående stillasbyggingen til at meningspotensialet som liturgien og rommet representerer ellers, i liten grad får komme til uttrykk. Gudstjenesten brakte oss sammen, men at den skulle bringe oss *sammen for Guds ansikt* var ikke like lett å få øye på. Dette var en folkekirkemenighet som hadde lånt repertoaret sitt fra foreningskirken.

4.3 Fra hånd til vegg til munn

Den neste observasjonen fant sted 3. søndag i faste. Det var familiegudstjeneste med dåp og nattverd i en flerbrukskirke av nyere dato. Gudstjenesten var anlagt som en temagudstjeneste om pasjon og påske med omlag tjue "Tårnagenter" til stede. Alle salmer og bønner var projisert på det ene store lerretet som hang på skrå som en pendel fra taket slik at både de som satt nærmest, og de som satt på motsatt side av midtgangen, kunne se.

Kartleggingen av de 47 kirkene i bispedømmet, hvor prosjektor blir brukt regelmessig eller i utvalgte gudstjenester,⁹ viser at det vanligste bruksområdet er å la projektoren erstatte menighetsagenden (32). Samtlige menigheter vi observerte, brukte projektoren til både liturgi og salmer. Projektoren ble slik en sentral modalitet gjennom store deler av gudstjenesten, noe som igjen retter oppmerksomheten mot det *kompositoriske aspektet*. I hvilken grad er det sammenheng mellom de ulike uttrykksmåtene? Vi vil illustrere koherensen mellom ulike modalitetene med en kort passasje fra vår tredje observasjon.

Etter prosesjon og inngangssalme fortsatte gudstjenesten med nådehilsen og samlingsbønn. Samlingsbønnen var den såkalte *femtegn-*

bønnen (Samlingsbønn 7: GB 2.31) som ifølge Gudstjenesteboken er særlig "anvendelig i gudstjenester med mange barn". Rubrikken sier videre at "en gruppe barn kan stå foran menigheten og vise tegnene", og at "De i menigheten som ønsker det, kan gjøre håndbevegelsene sammen med barna". Bønnen har ifølge Gudstjenestebokens veiledning sitt opphav i Døvekirken (GB 8.15) og tar i alminnelighet opp i seg en vending mot det kroppslige som mange aktører i den liturgiske fornyelsesbevegelsen har vært opptatt av (Senn 2016). Gudstjenesteboken poengterer viktigheten av å aktivisere flere sanser, både for funksjonsfriske og for dem som er avhengig av at kommunikasjonen spiller på mer enn bare hørsel eller syn. *Femtegnsbønnen* imøtekommer dette og gjør kroppsbevegelsen til en supplerende modalitet som er ment å understreke eller forsterke det ordene sier. Ordene *Kjære Jesus, du går med oss* ledsages f.eks. av at hendene krysses foran brystet. Hendene i kryss er da både korstegn og uttrykk for omsorg.

Oppskriften i Gudstjenesteboken for hvordan bønnen skal utføres, er tilforlåtelig enkel, men allerede denne innledende beskrivelsen gir kanskje likevel et inntrykk av hvor kompleks meningsskapingen her egentlig er. Det ene er sammenhengen mellom ord og handling. Det andre er hva slags kunnskap og ferdigheter handlingen krever av dem som deltar. Trolig må både de som leder bønnen fra podiet, og de som deltar fra benkene, kunne bønnen utenat, eller hver setning må gjentas etter gåsemorprinsippet for at det skal fungere. Det var slik det ble gjort denne søndagen. Likevel ble det vanskelig. Utfordringen for oss som menighet oppsto da teksten også kom på lerretet uten at det framgikk at hver bønn først skulle sies av presten, for deretter å bli gjentatt av menigheten. Samspillet mellom presten, lerretet og de to på podiet, som skulle vise bevegelsene, ble slik en uoverkommelig oppgave for de fleste. Skulle man se på lerretet eller på dem som viste tegnene? Og skulle man gjøre tegnene både når presten sa ordene, eller vente til det var menighetens tur? Der kroppsbevegelsene som modalitet skulle forsterke kraften i ordene, førte tekstene på lerretet til at kommunikasjonen opphørte. Menigheten forstummet slik at presten måtte både

lede og selv svare. Kompositorisk var dette som en korsats der det var umulig å gjenkjenne hvem som hadde melodistemmen. Menigheten ble taus. Dialog ble monolog.

4.4 Gudstjeneste som trosopplæring

Kartleggingen vi gjorde i forkant av våre observasjoner viser at presten som leder av gudstjenestelivet også er den viktigste pådriveren for å anskaffe projektor. Prestenes sentrale plass også i dette spørsmålet speiler trolig rollen presten i kraft av tradisjon og tjenesteordning har som leder for menighetens gudstjenesteliv. Tempoet for innfasing av nye projektorer har økt i takt med at teknologien er blitt bedre og billigere.¹⁰ Samtidig synes trosopplæringsreformen å spille en rolle. Presten i den fjerde observasjonsmenigheten uttrykte dette slik (intervju 26.03.17):

Vi har vært på trosopplæringskonferansen. Da er det klart at vi får mange idéer og drømmer. Der er det et voldsom profesjonelt apparat med kamera og greier og greier. Jeg vil ikke si at det har vært et forbilde, men litt sånn mer generelt har det påvirket.

Nettopp kamera ble for første gang tatt i bruk i denne gudstjenesten som ble feiret på Maria budskapsdag. Her fikk de kompositoriske valgene tydelige konsekvenser også for interaksjonen og samhandlingen.

Gudstjenesten fant sted i en av bispedømmets klenodier, en barokk korskirke fra midten av 1700-tallet, sentralt plassert på bytorget. Med sitt monumentale prekestolalter framstår dette bygget som en Ordets kirke i samsvar med *Høiprædikenens* idealer.¹¹ I dag er det hengt opp to ruvende lerreter i kirken, ett på hver side av prekestolalteret. Prekestolalteret som *frozen action* omkranses her av projiserte bilder til både salmesang, liturgi og forkynnelse. Mens den opphøyde prekestolen ikke var i bruk i gudstjenesten, ble selve prekenen en framtreddende handling og hendelse.

I mange sammenhenger framstår denne kirken som en klassisk *katedralmenighet*, for å ta i bruk den tredje kategorien hos Balsnes og Mosdøl. Menigheten har omfattende kirkemusikalsk virksomhet med det historiske orgelet i sentrum. Denne gudstjenesten var imidlertid en del av menighetens satsing på trosopplæring, og en

rekke av valgene som var foretatt, syntes å være motivert av å overkomme avstanden mellom folk, en avstand som rommet ellers lett kunne skape. Menighetens 6-åringer var invitert. En gruppe konfirmanter hadde videre gudstjenesten som sin samtalegudstjeneste hvor det å styre projektor og kamera var en av oppgavene konfirmantene hadde ansvar for.

Mye skulle handle om bruken av det nye kameraet. Kameraet var rettet mot presten og en flanellograf. 6-åringene ble kalt fram for å se direkte på flanellografen, mens resten av menigheten kunne følge med på lerretene. Kameraet zoomet inn og ut og vekslet mellom å vise bare flanellografen og presten og flanellografen sammen. Samlet ga dette ganske komplekse deltakerroller. De minste barna kunne følge både presten og flanellografen som to bevegelige modaliteter på nært hold, mens oppmerksomheten ble styrt mest mot lerretene på veggen for dem av oss, som satt lenger bak. Selv om vi gjennom dette da så bedre hvordan presten beveget figurene på filtduken, ble vi gjennom kamerabruken i større grad tilskuere enn deltakere. Både menneskekroppene og kirkekroppen ble forflatet til todimensjonale lysbilder på veggen.

Kamerabruken gjorde også noe med måten vi forholdt oss til barna. Filmingen fungerte som en visuell megafon. Det forsterket inntrykket av at barna ble snakket *til* og ikke *med*. Helt annerledes ble det da barna senere kom fram for å motta 6-årsboka. Deres ansikter vendt mot våre skapte en forbindelse mellom dem og oss. Deres bevegelser gjennom rommet satte både barna og oss i kontakt med kirkerommets kraftfulle volum og former. Vi ble minnet om vårt eget nærvær i kirkerommet og ble deltakere. Få kirkerom har et større potensial for mening enn nettopp denne kirken, noterte vi. Samtidig bidro de to store lerretene på hver side av prekestolalteret til at både rommet og menneskene kom i bakgrunnen. Den framtreddende modaliteten ble teknikken selv, at den var der, og om den virket. Dessverre sviktet det på begge områder.

Denne siste observasjonen tydeliggjorde et gjennomgående trekk ved alle gudstjenestene. De lokale gudstjenestelederne tenderte mot å overvurdere teknologiens muligheter og underkommunisere dens begrensninger. Mot slutten

av det siste intervjuet kommenterte presten dette slik (26.03.17):

Jeg kan nok innrømme at bruken av sånne projektorer kommer litt sånn sigende inn i fra sidelinja fordi vi syns dette er en god idé og åpner noen muligheter, og dette er artig å holde på med, og vi tror at det kan være positivt i formidlingen, ikke sant? Og så sitter vi og holder på med dette selv, og syns vi gjør det ganske bra. Vi syns selv vi er ganske flinke, ikke sant? Men det er ingen tradisjon. Vi har ikke et fag på praktikum som heter "Hvordan lage en god Power-Point til bruk i gudstjenesten", for eksempel, hvis det er en god idé. Men, vi bruker mye ressurser på å lage fine salmebøker og liturgiagender og sånn, ikke sant, for det har vi gjort i noen tiår og hundre år. Og det å lage gode kirkerom og sånn, det er vi ganske god på. Det har vi holdt på med i mange hundre år. Sånn at her kommer det inn et nytt element som egentlig kanskje ikke passer inn, eller kanskje det passer inn, eller kanskje det kan tilpasses, men det er egentlig et fag i seg selv.

Teknologien er ennå ung. Å anvende projektor i gudstjenesten krever teknisk kunnskap og kommunikasjonsmessig kompetanse. Vi har forsøkt å gi et bidrag til det siste. Den dominerende forestillingen synes å være at flere virkemidler forsterker kommunikasjonen. I mindre grad ble det reflektert over de ulike modalitetenes egenart og hva de gjør med hverandre. Vi håper våre fire observasjoner har bidratt til økt nysgjerrighet på hva den stadig mer utbredte bruken av projektor gjør med gudstjenestelivet i en stadig mer multimodal virkelighet.

5. Konklusjon og utblikk

Vi har altså observert fire gudstjenester i fire menigheter som bruker projektor regelmessig. Aktørene vi har intervjuet, er stort sett fornøyde med det nye mediet. I denne artikkelen har vi likevel valgt å peke på noen av stresspunktene ved projektorbruken. Projektorbruken endrer relasjonene mennesker mellom og mellom gudstjenestedeltakerne og rommet. Det er vanskelig å se at motivasjonen for å øke deltakelsen blir oppfylt. Snarere erfarte vi at bevegelsene ble få og statiske, at rommet i stor grad ble neglisjert og at meningspotensialet som ligger i samvirket mellom rom, handlinger og ord, ikke ble utnyttet. Det projektorene i hovedsak representerte,

var en forsterking av ordets dominans som tradisjonelt alltid har kjennetegnet evangelisk gudstjenesteliv. Der Gudstjenestebokens kapittel 7 motiverer for å la alle sansene komme til uttrykk i gudstjenesten, og ved det også kunsten, musikken, handlingene og gestene, var det i gudstjenestene vi observerte, bokstavelig talt lettest å få øye på en usvikelig tro på ordenes kommunikasjonskraft – muntlig som visuelt.

Slik endte disse observasjonene i en refleksjon omkring *representasjonsaspektet*. Hvordan etableres en kommunikasjonsmessig sammenheng mellom det vi erfarer i kirkerommet i løpet av en gudstjeneste, og den virkeligheten gudstjenesten skal peke mot? På noe ulikt vis promoterte samtlige observerte gudstjenester en reduksjonistisk forståelse av hva som kommuniserer og knytter forbindelser til virkeligheten. Språk er mer enn ord og skrift på veggen. Flerspråkligheten som gudstjenesten og kirkerommet potensielt har å by på, speiler bredden og lengden, høyden, dybden (Ef 3,18) i den virkeligheten gudstjenesten skal åpne opp for. Gudstjenestereformen i Den norske kirke inviterer til en flerspråklighet som vi mener projektorene så langt ikke styrker, men svekker. Derfor mener vi at det også er grunn til på ny å se på godkjenningsrutinene for bruken av slike audiovisuelle hjelpemidler.

Veilederen som Riksantikvaren utviklet i 2015 i samarbeid med Kirkerådet og Kirkens arbeids- og interesseorganisasjon, lar (av naturlige grunner) hensynet til kirkerommet og kirkekunsten være det dominerende styringssignalet for bruk av AV-teknologi i kirkerommet.

Kirkene våre rommer mye og variert aktivitet. Samtidig er de blant våre viktigste kulturminner. (...) Derfor må vi forvalte kirkene våre med respekt og varsomhet, både ved store og små tiltak, slik at de kulturhistoriske verdiene kan overleveres til kommende generasjoner.

Veilederen representerer en betimelig besinnelse om at menighetene i Den norske kirke mange steder forvalter store kulturhistoriske verdier. Men det er ikke bare rommet alene som har krav på vernehensyn. Det gjelder i minst like stor grad det som *skjer i rommet*, og da i særlig grad gudstjenestefeiringen. Vi har i artikkelen referert Kirkemøtets vedtatte "Regler for inven-

tar og utstyr". Her henviser formuleringen "Når (AV-utstyret) benyttes ..." nettopp til bruken. At utstyret ikke skal ta oppmerksomheten bort fra alterstedet, betyr at de delene av rommet og liturgien som er bærer av det største meningspotensialet, også er det vi i løpet av gudstjenesten skal gi størst oppmerksomhet. Hva som i praksis framstår som gudstjenestens framtreddende modaliteter, avhenger imidlertid av valg som blir gjort. Det er gudstjenestepanleggerens oppgave som retor å innrette gudstjenestens mange uttrykksmåter slik at de delene av gudstjenesten som har det største potentialet for mening, tro og livstolkning, virkelig får det. Det er dette den videre samtalen om fortsatt bruk av projektor etter vårt syn må ta utgangspunkt i. Enn så lenge er faren for lampefeber reell.

Litteratur

- Andresen, Knut 2013: Kirkehuset og lovgivningen (Kirkebyggutredningen). Hamar: Den norske kirke, Kirkerådet.
- Balsnes, Anne Haugland; Christensen, Solveig, Christoffersen, Jan Terje; Mosdøl, Hallvard Olavson 2015: Gudstjeneste à la carte. Liturgireformen i Den norske kirke. Oslo: Verbum akademisk.
- Balsnes, Anne Haugland; Mosdøl, Hallvard Olavsson i Tidsskrift for praktisk teologi 1/2016: Menighetens soundtrack. Oslo: Luther Forlag.
- Halliday, Michael (M.A.K) 1978: Language as social semiotic: the social interpretation of language and meaning.
- Halliday, Michael (M.A.K) 2004: An introduction to functional grammar. London: Arnold.
- Hegstad, Harald 2009: Den virkelige kirke. Bidrag til ekklesiologien. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- Hellemo, Geir (red) 2014: Gudstjeneste på ny. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hitching, Tonje Raddum; Nilsen, Anne Birgitta; Veum, Aslaug (red): Diskursanalyse i praksis. Metode og analyse. Kristiansand: Høyskoleforlaget AS
- Jewitt, Carey; Bezemer, Jeff; O'Halloran, Kay 2016: Introducing Multimodality. London / New York: Routledge.
- Johnsen, Elisabeth Tveito (red) 2017: Gudstjenester med konfirmanter. En praktisk-teologisk dybdestudie med teoretisk bredde. Oslo: IKO-forlaget.
- Modeus, Martin 2005: Mänsklig gudstjänst. Om gudstjänsten som relation och rit. Stockholm: Verbum.
- Kirkerådet 2011: Gudstjeneste for Den norske kirke. Stavanger: Eide forlag.
- Kirkemøtet 2015 (KM 17/15): Regler for liturgisk inventar og utstyr. Lastet ned siste gang 19.10.17.
- Norris, Sigrid 2004: Analyzing Multimodal Interaction. A Methodological Framework. New York / London: Rout-

- ledge.
- Postholm, May Britt 2010: Kvalitativ metode. En innføring med fokus på fenomenologi, etnografi og kasusstudier. Oslo: Universitetsforlaget.
- Riksantikvaren 2015: Veileder. Lyd og bilde i kirkerommet. Sist lastet ned 21.10.17.
- Senn, Frank C. 1983: Christian worship and its cultural setting. Eugene Oregon: Wipf & Stock Publishers.
- Senn, Frank C. 2016: Embodied Liturgy. Lessons in Christian Ritual. Minneapolis: Fortress Press.
- Thorsnes, Tollef 2015: Tresløyd og multimodal skapende praksis. Oslo: Abstrakt forlag.
- Øierud, Gunnfrid Ljones 2013: Gudstjenesters kommunikasjon og modelldeltakere. Tilrettelagt meningsskaping og resepsjonsvilkår i ulike gudstjenester. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Ørland, Lars Lauvik 2016: Forholdet mellom bruk av projektor i gudstjenesten og idealet om den fulle og aktive gudstjenestedeltakelse. Masteroppgave. Oslo: Det teologiske menighetsfakultet.

Noter

- 1 Marshall McLuhan: "Understanding Media: The Extensions of Man" (1964).
- 2 Etnografi, som studie av folks levesett, har gjerne vært brukt til å studere eksotiske kulturer. I vår tid er det vanlig å gjøre tilsvarende studier av ulike hjemlige mikro-kulturer (Postholm: 2010).
- 3 Denne betegnelsen har sitt utspring i det engelske ordet mode, et ord som kanskje best kan oversettes med *fram-tredelsesmåte*.
- 4 Lars Lauvik Ørland skrev høsten 2016 en masteroppgave om temaet: "Forholdet mellom bruk av projektor i gudstjenesten og idealet om den fulle og aktive gudstjenestedeltakelse". Bruk av projektor berøres også av Gunnfrid Ljones Øierud i boken "Gudstjenester med konfirmanter" (Tveito Johnsen (red.) 2017: 157).
- 5 I norsk sammenheng ga Oscar Moe i 1883 et viktig bidrag med boken "Vor Høimesse-Gudstjenestes Historie siden Reformationen".
- 6 Sosialemiotikken fokuserer, som en del av semiotikken, på mennesket som sosialt vesen og hvordan ulike semiotiske systemer blir brukt for å skape mening når mennesker samhandler og kommuniserer med hverandre.
- 7 Mosdøl og Balsnes har også en fjerde kategori som de kaller "Menigheter med sterk lokal forankring", som de mener er typiske for en del distriktsmenigheter. Vi har latt denne kategorien ligge i denne sammenheng.
- 8 Jfr. psykologen Jerome Bruner som har skapt begrepet med referanse til Lev Vygotskij. Det var Vygotskij som la grunnlaget for det sosiokulturelle læringssynet.
- 9 Det er gitt rapporter fra 96 kirker (om lag 80 % av det samlede antall kirker i bispedømmet). I 47 av disse 96 kirkene blir projektor brukt regelmessig eller i utvalgte gudstjenester.
- 10 Halvparten av projektorene i vårt materiale er 5 år eller nyere.
- 11 Kirkeritualet av 1685 omtaler flere steder høymessen som "Høiprædiken".

Jan Terje Christoffersen, førstelektor DET TEOLOGISKE MENIGHETSFAKULTET (MF)
Botnegaten 15, 3112 TØNSBERG
jtchristoffersen@gmail.com

Tollef Thorsnes, dosent Høgskolen i Sørøst-Norge (HSN)
Nedre Fjærholmvei 7 A, 3132 HUSØYSUND
Tollef.Thorsnes@usn.no